

יורם בילו שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני
בישראל. חיפה: אוניברסיטת חיפה, 2005. 311 עמודים.

נסים ליאון*

הספר שושביני הקדושים הוא אתנוגרפיה העוסקת בפעילות פולחני הקדושים בספר העירוני בישראל, שם כולל לעיירות פיתוח בפריפריה ולשכונות המעמד הבינוני הנמוך בשולי הערים; מקומות שבהם מרוכזים לא מעט יהודים מזרחים מדור ראשון, שני ושלישי לעלייה הגדולה מארצות האיסלם. הספר דן בסיפורי ההתקשרות האישית של ארבעה גברים ונשים מיוצאי מרוקו בדמויות צדיקים הנוכחות במסורתם העדתית ובמסורת היהודית בכללותה. המחקר מתחקה אחר סיפורי ההתקשרות והפיכתם למקור לפעילות דתית עממית ערה עם הפיכת ביתם למשכן לאותן דמויות צדיקות. מטרת הספר אינה לעמת את סיפורי ההתקשרות של גיבוריו מול השאלה אם אכן כך היו הדברים או שמא מדובר בדברי הבל; מטרתו בעיקר להבין את משמעות מקומו הסמלי של הצדיק בחיי היזמים הדתיים, ואת התרומה של ההבנה של משמעויות הפרשנות המוטלות מצד החוויים את נוכחותו על שאלות שונות הנוגעות לעיון המחקרי בתופעות של פולחני קדושים עממיים.

האתנוגרפיה מתחקה אחר ארבעה סיפורי התקשרות בין אנשים מן היישוב לבין דמויות או אתרים שלהם מיוחסת קדושה. המקרה הראשון נקשר באברהם בן חיים, איש שיכון כנען בצפת. סיפור חייו של אברהם נכרך מאז סוף שנות השבעים בדמותו של הצדיק רבי דוד ומשה, מצדיקי יהודי מרוקו שנפטר ונקבר בה. צדיק זה, מספר אברהם, התגלה לו בחלומו פעמים מספר וביקש לשכון בביתו. אברהם נענה לבקשה ודבר האמונה על ההתגלות ו"העלייה" שעשה הצדיק הופכת את ביתו של אברהם לאתר קדושה מפורסם בצפת ומחוצה לה. העובדה כי מסיבות גיאוגרפיות ופוליטיות הנגישות לקברו במרוקו הפכה קשה במשך השנים רק הוסיפה על הרצון העממי מצד נאמניו הישנים והחדשים של הצדיק לראות בבית הקטן בשכונת כנען בצפת את מקום משכנו החדש.

המקרה השני הוא של עלו עזרא מבית שאן. אישה זו פינתה בסוף שנות השבעים מקום בביתה לרבי אברהם אווריוור, מצדיקי מרוקו הבולטים. עלו משתמשת בפרסום אמונתה על נוכחות רוח הצדיק בביתה כמקור לגיטימציה לעיסוק בסיוע רפואי ובעצה לאלו הפונים אליה מכוחו של הצדיק.

מקרה שלישי הוא של אסתר סוויסה מירוחם הנקשרת אל דמותו של התנא רבי שמעון בר יוחאי, מי שחיבור ספר הזוהר מיוחס לו מצד האמונה היהודית המסורתית. התנא התגלה פעמים מספר בחלומה של אסתר וזו הקדישה לו חדר בביתה. התנא המנוח עזר לה ברפואתה האישית ואף נראה כי הפך אותה למרפאה מכוחו ומדריכה רוחנית. מקרה רביעי הוא גילוי אליהו הנביא אל יעיש אוחנה מבית שאן, המבשר כי פתחו של גן העדן מצוי בביתו של יעיש. השמועה עושה לה כנפיים בקרב ציבורי מאמינים והמקום זוכה לפרסום רב כאתר של מרפא ומזור.

ככלל, הערצת קדושים וקידושם של מרחבים המסמנים אירועים מיתיים משמשת מקור לדיון ארוך שנים ועשיר בתרבותם הדתית של היהודים המזרחים בישראל, בעיקר

* אוניברסיטת בראילן

אלו יוצאי מרוקו. עד לפני כמה שנים נדמה היה שמה שנראָה כמאפיין את אורח החיים בחברה מוסלמית ויהודית מסורתית הולך ונשחק תחת תנאי המודרניזציה הקולוניאלית והישראלית. ואולם בשנים האחרונות נעשה המחקר ער לעובדה כי לא זאת בלבד שהתופעה של הערצת הקדושים טרם פסה מן העולם בקרב חלק מיהודי מרוקו, אלא היא אף הולכת ומתרחבת בעומק תהליכי המודרניזציה והחילון ושואבת אליה ציבורים נוספים. הניסיון להסביר תופעה זו הניח בפני המחקר שתי אפשרויות בולטות. האחת מבקשת לראות בהתגברות הערצת הקדושים בקרב עולי מרוקו גם תחת תנאי החילון המואץ ביטוי לתהליך דואלי ביחס לחיי הדת והמסורת בקרב יוצאי מרוקו. מצד אחד לפנינו ניסיון המשכי מצד יחידים ומצד ציבור לשיקום החיים הדתיים תחת תנאי ההגירה לישראל, ומצד אחר הנהייה אחר תופעות הקדושה העממית מעידה אולי דווקא על התרחקות מְדודה מאורח חיים דתי האמון על קיום דרישות הדת הממוסדת כחלק מהתרחבותה של הדתיות המסורתית הרווחת בקרב יהודים מזרחים. גישה אחרת מבקשת בעת האחרונה לראות בתופעות אלו חלק מאסטרטגיה תרבותית המתמודדת בצורה סמלית עם תהליכי הקליטה המורכבים והסותרים שחוו העולים: חיוב האינטגרציה הלאומית; גישת כור ההיתוך שאינה אלא קבלת ערכיה ואורחותיה של התרבות הדומיננטית של יוצאי מרכז ומזרח אירופה, "האשכנזים"; ודחיקתם הפיזית והתרבותית של העולים החדשים מצפון אפריקה לפריפריות דלות הודמוניות לניעות חברתית. בנייתם והמצאתם של אתרי קדושה דתית לרוב במרחבים פריפריאליים סימנה מחדש את שיקום תרבותם העדתית הייחודית בתוך תנאיה של החברה הישראלית, מתוך הדגשת הרכיב הדתי כמקור לאינטגרציה לאומית. צורה זו אינה מבטאת בהכרח מחויבות לאורח חיים של שמירת מצוות קפדנית. מנגד, היא משמשת מקור לביקורת ולהתרסה מול יומרת הכוונה לכייר מחדש את דיוקנה של היהדות המזרחית מתוך תבניותיה המזרח-אירופיות של התרבות הדומיננטית.

הספר שושביני הקדושים אמנם מציג גישות מעין אלו בחלקו התיאורטיים והמסכמים, אולם נראה כי מלכתחילה הוא מתייחד בניסיונו לחלץ את תופעת פולחני הקדושים מתוך הקונטקסט הישראלי אל הממד הסמלי האישי שבתופעה. הטענה המרכזית המועלה בספר היא כי שורשה ופשרה של תופעת הערצת הקדושים נעוצים בראש ובראשונה בתנאי הקיום היומיומיים, השאלות והבעיות הקיומיות המלוות את האדם במהלכי חייו – בישראל או במרוקו, בוורשה או בניו יורק, בעיירת העולים בית שאן או במלאח של קובלנקה. גישה מעין זו מפקיעה לרגע את הדיון בתופעת הערצת הקדושים משאלות של כוח, של פוליטיקה ושל כלכלה, ומניחה אותו בחיק מציאות אנושית, קרובה יותר אל דימויי חייהם ודמיון חוויותיהם של שושביני הקדושים – אלו ההופכים את הצדיק לחלק מבייתם, כמגן וצינה מול קשיי הבריאות, הפרנסה, ולמעשה מול כל מה שהוא אולי פוליטי בשורשיו אך יומיומי בהווייתו. ההתקשרות בדמותו של הצדיק היא מעין ניסיון יצירתי של התערבות לא פוליטית בחיי היומיום, לא בהכרח מתוך השלמה כי אם מתוך ניסיון לשנות את המציאות. החלימה ופְשרה היצירתיים מסייעים לשושביני הקדושים להפקיע עצמם מחיי היומיום ולחצות את גבולות הדמיון והמציאות שלא מתוך מעשה פוליטי כי אם מתוך אקט של אמונה תמימה. ביטוי מובהק לתהליך זה בא לידי ביטוי בכותרתו הראשית של הספר – שושביני הקדושים – ביטוי רך המתאר נכוחה את מהות הקשר בין "היום" הדתי לבין "הצדיק"; "שושבינים" ולא "אמרגנים" כהצעתו של חוקר הקדושים הנוצרים פיטר בראון (Brown). מונח זה מדגיש כי אין המדובר ביוזמה דתית במונחה כפרויקט פוליטי או כלכלי בהכרח,

כי אם בראש ובראשונה במובנה כפרויקט אישי, מקומי, מנוטרל מלכתחילה מהיבטים של כוח, מלבד אותה יכולת יצירתית של המאמין, איש חיי היומיום, להפקיע זמן ומקום ולחבר מציאות ודמיון לכדי מהות אחת; להפוך את מהלך חייו לחלק מהמיתוס הדתי של הקדושה, שפרשנותה חוצת הגבולות העדתיים והדתיים היא לעולם סובייקטיבית ונזילה, ומכאן כוחה וחולשתה כאחת.

ספרו של בילו מורה על נתיב אפשרי של פרשנות רכה רגישה ומורכבת של תופעת פולחני הקדושים בישראל של תחילת האלף השלישי. הספר מציג עוד דרך התייחסות לתופעה המעוררת לרוב אדישות מופגנת מצד נציגי הדת הממוסדת הרואים בה מתחרה לא ראויה, וסקרנות של מלומדים הנוטים לראות בה חלק מעולם שנעלם או לכל הפחות נדון להיעלם בשאון המודרנה.